

Севастополь — місто української слави.

Про українців у Кримській війні

Іван Айвазовський. Взяття Севастополя, 1855.
Національний музей Грузії, Тбілісі



Ростислав Пилявець

канд. істор. наук,
наук. співр.
Українського інституту
національної пам'яті,
м. Київ

Російські історична наука і засоби пропаганди видавали за незаперечну істину гасло “Севастополь — місто російської слави”. Пов’язували це, насамперед, із подіями Кримської війни 1853—1856 років. Проте, по-перше, Російська імперія в цій війні воювала переважно українськими руками (до 50% війська Імперії становили солдати, матроси й офіцери українського походження, причому матроси-українці становили близько 70% Чорноморського флоту), а по-друге, вона цю війну програла.

При огляді експозиції в музейному Севастопольському комплексі “Михайлівська батарея”, підготовленої спільно Музеєм Шереметьєвих і Військово-морським музеєм України, велику частину якої становлять матеріали, присвячені подіям Кримської (Східної) війни 1853—1856 рр., я звернув увагу на один фотознімок, зроблений, імовірно, в 1904 р. [1].

На ньому зображені понад 40 сивих й бородатих ветеранів війни, колишніх матросів Чорноморського флоту, які були зібрані до урочистих заходів з нагоди 50-ї річниці оборони Севастополя. Прізвища цих ветеранів наштотували на важливу думку. Досить ознайомитися зі списком, щоб зрозуміти, про що йдеться. Лише троє з ветеранів мають однозначно російські прізвища, ще двоє-трое — прізвища, можливо, не українського походження. Переважна ж більшість — не менше 35-ти чоловіків із 41-го, тобто 85—90 % — мають саме українські прізвища.

Тоді я й замислився, а наскільки вагомим був український чинник у війні 1853—1856 років Росії проти коаліції держав Константинопольського союзу? Визначаючи вагу українського чинника в будь-якій війні, слід розуміти, що він не вкладається лише у формулу “участь співвітчизників у війні”, а є значно ширшим явищем.

Найвагомішими складниками українського чинника в цій війні є:

— територія України (міста, порти, фортеці, важливі райони та об’єкти, сухопутні і морські комунікації тощо) як мета війни, театр воєнних дій, місця битв і боїв;

— українці (не лише етнічні, а й представники інших народів — вихідці з українських земель) у складі армій воюючих сторін, їх полководницькі й бойові заслуги, героїзм, особистий внесок в оборону й перемоги над ворогом;

— внесок конкретних осіб, громад, господарств, підприємств України в постачання і моральну підтримку армії, а також діяльність медичних установ на території України з врятування життів і лікування поранених;

— вплив умов війни на життєдіяльність населення України, людські й матеріальні втрати України у війні;

— наслідки війни для України, їхній вплив на подальшу долю країни й долі всіх прошарків населення.

У світову історію ця війна, з подачі англійців і французів, увійшла під назвою Східної війни, оскільки визначальною причиною і головною темою війни було Східне питання — посилення впливу і панування на Близькому Сході.

Чому Кримська? Така назва закріпилася за нею в історії Російської імперії (потім — СРСР), оскільки саме Кримський півострів став головним театром воєнних дій.

Східна (Кримська) війна стала найбільшим за століття воєнним конфліктом у Європі в період між наполеонівськими війнами та Першою світовою війною.

Її вели, з одного боку, Російська імперія, а з другого — Османська імперія та її союзники з коаліції: Великобританія, Франція та Сардинське королівство, за розширення імперських володінь і домінування в Європі, на Кавказі, в Передній і Малій Азії та на Близькому Сході.

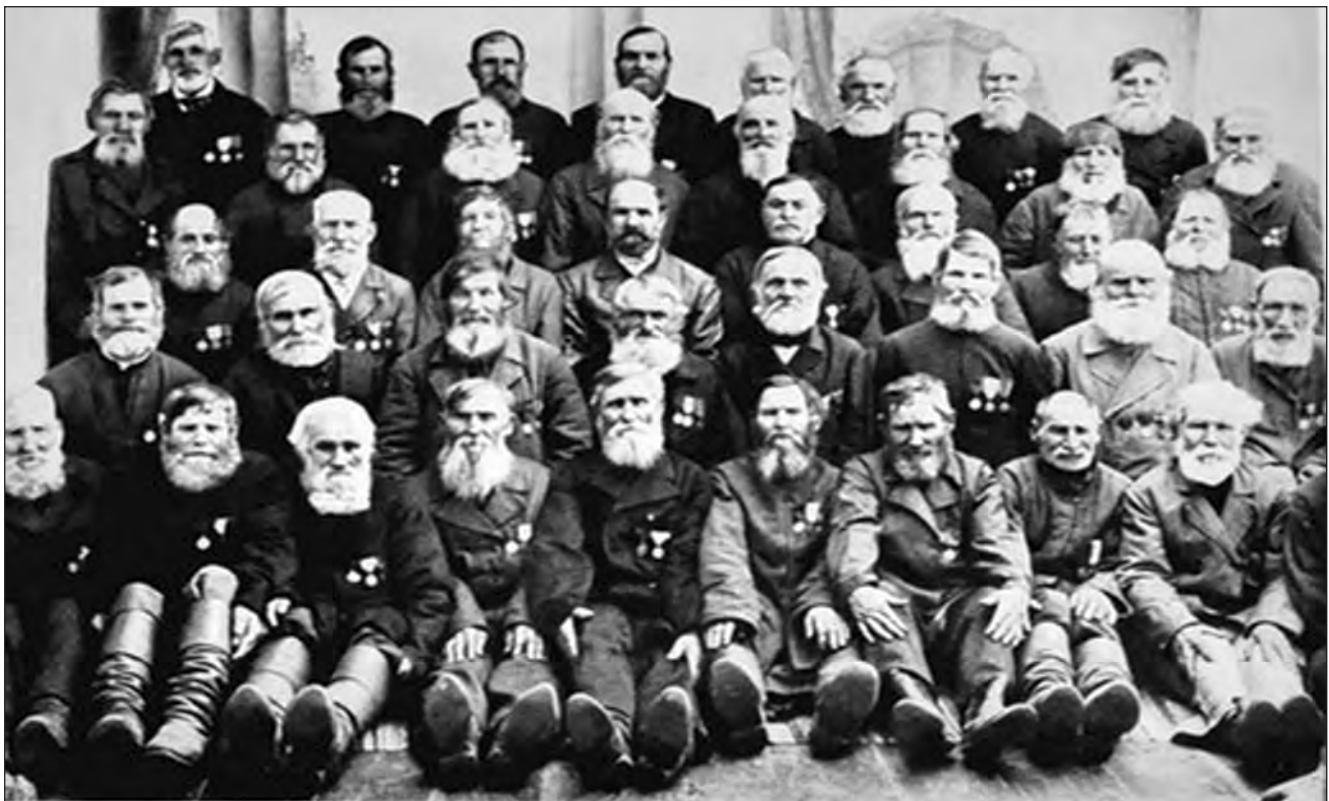
Війна була не лише воєнним конфліктом між двома імперіями — Росією і Туреччиною, в якому на боці однієї зі сторін вперше виступили інші впливові держави, а стала прологом світової війни.

Фактично в ній, зі врахуванням сучасних незалежних держав, у різних проявах — військо, матеріальні



Монумент на честь перемоги в Кримській війні в Лондоні
(перехрестя Ріджент стріт і Пелл Мелл).

Фото: backpacking-travel-guide



Матроси-ветерани, захисники Севастополя (російською мовою): 1. Реков А.В., 2. Суббота К.Т., 3. Реков М.А., 4. Сарана Т.К., 5. Бульба М., 6. Кривой И.К., 7. Гринько С.Е., 8. Дядик Г.И., 9. Щербаковский И.Т., 10. Руденко П.П., 11. Евтушенко С.Ф., 12. Стукаль М.И., 13. Барабаш А.М., 14. Занудько В.И., 15. Павлюк С.С., 16. Свистун Е.В., 17. Терновский П.М., 18. Фершаль Г.Д., 19. Бороденко Г.М., 20. Черный С.С., 21. Клещ Г.А., 22. Лоик Е.М., 23. Клещ М.А., 24. Константинов А.А., 25. Усатый Ф.И., 26. Дорошенко П.А., 27. Гринько И., 28. Дудниченко П.А., 29. Чуприно С.Е., 30. Смоленский М.Д., 31. Лоик М.М., 32. Калина И.А., 33. Хилобоченко Ф.С., 34. Настобурка Г.Т., 35. Горобец Т.Ф., 36. Череп К.И., 37. Резник Г.М., 38. Смоленский С.Д., 39. Стояненко С.Д., 40. Одношевний Н.И., 41. Топаль Г.Л.

Фото з фондів Музею Шереметьєвих

ресурси, дипломатичні зусилля тощо — брали участь понад 20 країн.

Крім того, це був і цивілізаційний конфлікт, суть якого полягала в тому, що після Французької революції кінця XVIII ст. і наполеонівських війн більшість європейських країн вступили на шлях прискореного технічного й економічного прогресу.

Революції 1848—1849 рр. в Європі довершили справу, давши додатковий імпульс розвитку євроатлантичної цивілізації.

У цих революціях і спричинених ними війнах Російська імперія брала активну участь як консервативна сила, що охороняла застарілий порядок — саме через це її прозвали “жандармом Європи”.

Російська імперія технічно і економічно усе більше відставала від країн, які поборолі середньовічні пережитки революційним шляхом. Водночас вона стала джерелом страху для решти країн, що вступили на шлях модернізації. Усвідомлення російських загроз допомагало політичному зближенню навіть давніх суперників — Франції та Великої Британії.

Цей союз виник на початку 1850-х рр. саме з метою протистояння агресивній політиці Росії і виявився для російських правлячих кіл цілком непередбачуваним [2].



Українським бороданям у Кримській війні протистояли шотландські: Вільям Нобль, Александер Девіс і Джон Харпер.

Фото з фондів Імперського військового музею в Лондоні

Безпосередньою причиною й приводом до початку чергової російсько-турецької війни став конфлікт між православним і католицьким духовництвом стосовно права володіння святими місцями в Палестині (насамперед, в Єрусалимі), яка була підпорядкована султанській Туреччині.

Після того, як у травні 1853 р. Порта, заручившись підтримкою Франції і Британії, відмовила російському послу князеві **Олександру Меншикову** про визнання прав грецької церкви на святі місця, а також привілеїв православних християн Османської імперії, Росія розірвала дипломатичні відносини з Туреччиною. Російський імператор **Микола Перший**, який зажадав бути покровителем усіх православних підданих Османської імперії та виступити в ролі захисника одновірців, наказав військам зайняти підпорядковані султану дунайські князівства Молдавію і Волощину, що й було зроблено. 4 жовтня 1853 р. турецький султан **Абдул-Меджид** оголосив війну Росії, а 20 жовтня маніфест про війну із Туреччиною оприлюднив російський імператор **Микола I**.



Карта воєнних дій у Східній (Кримській) війні 1853—1856 рр. Чорноморсько-Кримський театр

Війна розпочалася для Росії досить успішно. Особливо значущою подією став розгром російським Чорноморським флотом під керівництвом адмірала **Павла Нахімова** турецької ескадри 18 листопада 1853 р. у Синопській битві. Це була одна з найвизначніших перемог флоту Російської імперії й остання битва в історії вітрильного флоту.

22 грудня 1853 року, підтримавши Туреччину, яка опинилася на межі військової поразки, англо-французька ескадра ввійшла в Чорне море. Англійський пароплав “Ретрібушен” підійшов до Севастополя. Командирів порту було висунуто умову, що для уникнення війни між Росією та Англією й Францією російські кораблі не повинні виходити в море і нападати на турецькі судна.

9 лютого 1854 р. Росія оголосила війну Англії та Франції. Ті відповіли Росії оголошенням війни 15 березня 1854 р.

Розпочалися активні воєнні дії союзників проти Російської імперії на кількох театрах воєнних дій —



Синопський бій 18 листопада 1853 р. З картини Олексія Боголюбова

Чорноморському (на Чорному й Азовському морях, у Причорномор'ї, Молдові й Волощині, на Кавказі), Північно-Західному (на Балтійському та Білому морях), і, навіть, на Далекосхідному (на Тихому океані, а саме на Камчатському півострові — бій за фортецю Петропавловськ-Камчатський).

Проте основні дії розгорнулися в акваторії Чорного моря і на Кримському півострові, переважно за головну морську базу Чорноморського флоту — Севастополь.

Результати і наслідки Кримської війни продемонстрували відсталість Росії від розвинутих європейських держав і виявилися катастрофічними для Росії,

ставши поштовхом для кардинальних змін усередині країни. Поразка у війні була наслідком російського експансіонізму й авантюрної політики самодержавства, некомпетентності військового командування, технічної відсталості російської армії, нечисленності і невідповідності військово-морського флоту, що значно поступався перед об'єднаними силами противника.

Вразливим місцем Росії стала відсутність розвинутої мережі доріг (передусім, залізниць), що не давало змоги своєчасно перекидати людські й матеріальні ресурси на театр воєнних дій.



Британські війська в Криму. Фото часів Кримської війни



Англійські і французькі солдати випивають разом на позиціях поблизу Севастополя. Фото Роджера Фентона — першого військового фотокореспондента в історії

Підкріплення живою силою, харчове та військове постачання з Англії і Франції часом приходило швидше морем, ніж суходолом — з внутрішніх губерній Російської імперії.

Мужність, хоробрість і відвага солдатів, організаторів і керівників оборони Севастополя не могли компенсувати загальної соціально-економічної та військової відсталості Російської імперії.

Росія виявилася нездатною змагатися з передовими країнами у виробництві і забезпеченні армії нарізною стрілецькою й артилерійською зброєю і гвинтовим паровим флотом, не могла вона змагатися і в частині транспортних засобів. У країні тоді лише зароджувався залізничний транспорт й електричний телеграф.

Російські війська були слабо забезпечені гвинтівками-штуцерами. Сила цієї зброї полягала в тому, що вона стріляла далі гармат: перебуваючи у недосяжності, стрілець міг вражати бойові розрахунки гармат. Імператорські ж солдати були озброєні переважно гладкоствольними рушницями і тому могли вести ефективну стрільбу на дистанції трохи більше ніж 200 кроків.

У той час англо-французькі війська, застосовуючи нарізну зброю та кулі нової конструкції (кулі Мінье), вели ефективний вогонь на вчетверо більшій дистанції: до 800—1000 кроків. Це стало однією з багатьох причин поразки Російської імперії в Кримській війні.

Бездіяльність вітрильного російського флоту після Синопської битви і його затоплення в Севастопольській бухті були зумовлені перевагою противника в якості і чисельності флоту, переважно пароплавного. Піхота могла відмінно марширувати, проте не вміла прицільно стріляти і діяти в розсипному строю. Цьому її не вчили в мирний час. Ще гірше було з кавалерією. Російська кіннота мала відмінний кінський склад і вміла чудово виконувати тонкощі маневрової їзди, але не вміла вести розвідку і проводити глибокі рейди. Командування не намагалося навіть використовувати кінноту як засіб взаємодії.

Війна призвела до розладу всієї фінансової системи Російської імперії. Від 1853 р. до 1855 р. дефіцит державного бюджету Росії зріс майже вшестеро — від 52,5 до 307,3 млн руб. Для фінансування військових витрат російському уряду довелося вдаватися до друкування незабезпечених кредитних білетів.

Це призвело до зниження їх срібного покриття від 45 % у 1853 р. до 19 % у 1858 р., тобто фактично до понад двократного знецінення рубля. Загалом Росія



Британські кораблі в Балаклавській бухті. Фото Роджера Фентона

витратила на війну 800 млн рублів, тоді як інша сторона — всі союзні держави разом — суму еквівалентну близько 600 млн руб. [3].

Військові втрати сторін у війні були майже рівними: Російська імперія втратила вбитими і померлими від ран понад 130 тис. солдатів і офіцерів, а військові втрати союзних військ перевищили 150 тис.: Франції — 96 тис., Туреччини — близько 32 тис., Англії — 23 тис., Сардинії — понад 2 тис. [4, с. 136, 137]. За іншими підрахунками, загальні втрати, тобто вбитими, померлими від ран і хвороб, пораненими і хворими, російської армії становили 522 тис. осіб, турецької — до 400 тис., французів — 95 тис., англійців — 22 тис. [3], проте є підстави вважати такі цифри втрат російської, а особливо турецької армії, завищеними. Загальні ж втрати війни разом із цивільними жертвами були ще більшими. “Лева частка” цих втрат була наслідком епідемій і хвороб, які “косили” життя людей в районах воєнних дій.

У цілому, війна призвела до кризи російської соціально-економічної системи й державності загалом. Її результати прискорили ліквідацію кріпацтва та розвиток капіталізму в країні, спричинили модернізацію збройних сил Росії. У міжнародному вимірі, війна наочно і переконливо провела лінію цивілізаційного розділу між Росією та Європою.

Цей цивілізаційний розкол, як показав час, на жаль, не зник. Він і через 150 років після Східної війни, у ХХІ ст., залишається дієвим і потужним фактором, “каменем спотикання” у відносинах Росії із країнами Заходу.

Україна, перебуваючи в складі Російської імперії й утративши будь-які ознаки державного суверенітету чи автономії ще в другій пол. ХVІІІ ст., була втягнута у воєнний конфлікт Росії з іншими державами і взяла активну участь у війні.

Україна змушена була віддавати на плаху війни свої людські й матеріальні ресурси, проливаючи кров за інтереси Російського самодержавства.

Найбільші та найтрагічніші бойові дії цієї війни відбулися у межах сучасної України.



Залишений російськими військами Великий редан у Севастополі. Фото Джеймса Робертсона з фондів Імперського військового музею в Лондоні



Фото Балаклави, що зайнята союзниками. На горі добре видно Генуезьку фортецю, на передньому плані — походні намети. Фото Роджера Фентона

Свій перший удар війська Англії та Франції завдали по містах сучасної України — 10 квітня 1854 р. союзний флот у складі 28 суден атакував і бомбардував Одесу. В гавані було спалено дев'ять торговельних суден, проте цей удар був відбитий.

Об'єднані війська Туреччини, Франції та Великої Британії не наважилися висадитися на південноукраїнських землях. Проте, вони вирішили застосувати свої сухопутні сили південніше — у Криму. Після висадки англо-франко-турецьких військ в Євпаторії та їхніх перших перемог **Микола I** висловив побоювання, що союзники можуть прорвати оборону та захопити українські землі російської корони.

Таблиця 1. Втрати воюючих сторін у Східній (Кримській) війні [5]

Втрати	Країни Константи- нопольського союзу	Російська імперія	Усього у війні
Вбито	23 007	24 731	47 738
Померло від ран	24 413	15 971	40 384
Померло від хвороб і з інших причин	120 041	102 000	221 266
Усього безповоротні втрати	167 461	142 702	309 388
Поранено	94 238	81 247	175 485
Загальні втрати	261 699	223 949	485 648



“Двоглова ворона у Криму”. Карикатура у лондонському журналі “Панч”, 29 вересня 1855. Два солдати союзників спостерігають втечу двоголового російського орла.
Підпис: “Вона добряче отримала! Добий її!”



Мехмед Садик-паша (Михайло Чайковський)



Кримські татари, що їх союзницькі війська використовували як робочу силу. Фото Роджера Фентона

Тому 13 серпня 1854 р. імператор дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни у Київській, Подільській та Волинській губерніях.

Цікаво, що українці та уродженці українських земель діяли як у лавах російської армії та флоту, так і на боці противників Росії. Так, на боці Туреччини виступила незначна частина українців під командуванням козацького нащадка, уродженця Волині **Михайла Чайковського** — він же **Мехмед Садик-паша** й генерал Османської імперії отаман **Чайка**. Багато-національні козацькі частини під його проводом досить успішно діяли у Волощині та Молдавії [6].

Переважна більшість українців воювала на боці Російської імперії, становлячи вагомую частку серед офіцерів та рядового складу.

З українських рекрутів та ополченців було створено 10 полків — Азовський, Волинський, Дніпровський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський, Полтавський, Український і Чернігівський. З Полтавщини добровольцями у народне ополчення пішло 9,5 тис. осіб. У вересні 1854 р. із добровольців був сформований і 1-й татарський полк, на створення якого дали гроші місцеві караїми [4, с. 59, 72].

Як зазначають дослідники, зокрема **П. Ляшук**, українці на той час становили до 70 % особового складу Чорноморського флоту [7].

Від 1853 року рекрутів для Чорноморського флоту набирали переважно з Таврійської, Херсонської й Катеринославської губерній, де українці були в абсолютній більшості. Вони були звичні до спеки, вміли плавати, а доставка їх до місця служби не була надто дорогою для державної скарбниці.

Офіцерський склад чорноморців більш ніж на половину формувався з дворян і обер-офіцерських дітей Херсонської й Таврійської губерній.

Воїни-українці виявили мужність і героїзм в обороні Севастополя, Одеси, у боях на Чорному морі і на Кримському півострові, а також на інших театрах воєнних дій. Під час бойових дій своїми подвигами уславилися багато солдатів і матросів — українців.

Серед відомих героїв оборони Севастополя **Сидір Білобров, Андрій Гіденко, Дмитро Горленко, Федір Даниленко, Іван Дем'яненко, Іван Демченко (Димченко), Федір Заїка, Петро Кішка (Кошка), Михайло Мартинюк, Василь Чумаченко, Гнат Шевченко, Макар Шульга** [8].

Так, матрос **Михайло Мартинюк** кинувся у палаючий пороховий льох і витяг звідти пороховий ящик, що загорівся, чим запобіг вибуху артилерійських снарядів і врятував від руйнування бастіон Брянського полку. Під Севастополем для союзних військ виявилися несподіваними зухвалі нічні вилазки російських солдатів на позиції й у тил противника, який знаходився практично за кількасот метрів від укріплень оборонців. У цих діях не раз відзначилися українці-матроси **Петро Кішка** і **Гнат Шевченко**.

Легендарний матрос **Петро Кішка**, уродженець с. Ометинці (нині Немирівського району Вінницької обл.), брав участь у 18-ти вилазках, крім того, ходив



Герої оборони Севастополя 1854—1855 рр.: Афанасій Єлісєєв, Аксеній Рибаків, Петро Кішка, Іван Димченко, Федір Зайка.
З літографії Георга-Вільгельма Тімма

у розвідку в стан ворога сам. Відзначився сміливими, ініціативними діями, хоробрістю і винахідливістю в бою, особливо в розвідці і при захопленні полонених. Під час однієї з вилазок, озброєний тільки ножем, взяв у полон трьох французьких солдатів. Іншого разу під вогнем ворога вибив біля самої ворожої траншеї закопане ворогом по пояс у землю тіло загиблого сапера російської армії і забрав його на 3-й бастион. Двічі був поранений: одного разу багнетом у живіт, іншого — кулею в руку, проте і після цього з честю воював на передовій. За відвагу і мужність був підвищений до квартирмейстера (флотського унтер-офіцера), нагороджений двома відзнаками Військового ордена Святого Георгія і двома медалями — срібною за оборону Севастополя і бронзовою — у пам'ять про Кримську війну. За заслуги він був звільнений з кріпацтва [9].

Герой оборони Севастополя *Гнат Шевченко*, призначений на флот з Бердянського повіту Таврійської губернії, під час атаки ціною власного життя захистив командира, лейтенанта *Бирюльова*. Цей подвиг настільки вразив суспільство, що громадськість розпочала збір коштів на спорудження першого в історії Російської імперії пам'ятника рядовому матросу. Автором погруддя *Г. Шевченка* став відомий скульптор *М. Микешин*. У 1874 р. пам'ятник встановили в м. Миколаєві, в 1902 р. його перенесено до м. Севастополь. На жаль, 1918 р. його зруйнували матроси-

анархісти. Новий пам'ятник-погруддя *Гнатові Шевченку* встановлено в 1970-х роках у м. Дніпропетровськ [4, с. 115, 116].

Якнайкраще виявили себе й українці Чорноморського війська, яке складалося в основному з козаків, що прибули на Кубань після знищення Запорозької Січі. Кубанці змогли відправити у Крим два батальйони пластунів з понад 1800 осіб. Незважаючи на незначну кількість козаків відносно решти захисників Севастополя (75 тис. солдатів і матросів), в історії залишилися їхні імена.

Так, лише з однієї станиці Бриньківської урядники *Пилип* і *Арсеній Профатило*, козаки *Сава Шмалько*, *Іван Логвиненко*, *Іван Рябчук*, *Іван Кобидський*, *Артем Махно*, *Клементій Розлад*, що служили у другому пішому (пластунському) батальйоні, в 1854 р. були вбиті або померли від ран під час захисту міста Севастополя. Ще 13 бриньківчан повернулися додому неушкодженими. Був серед станичників і свій нагороджений георгіївським хрестом — *Кузьма Бутко* [10].

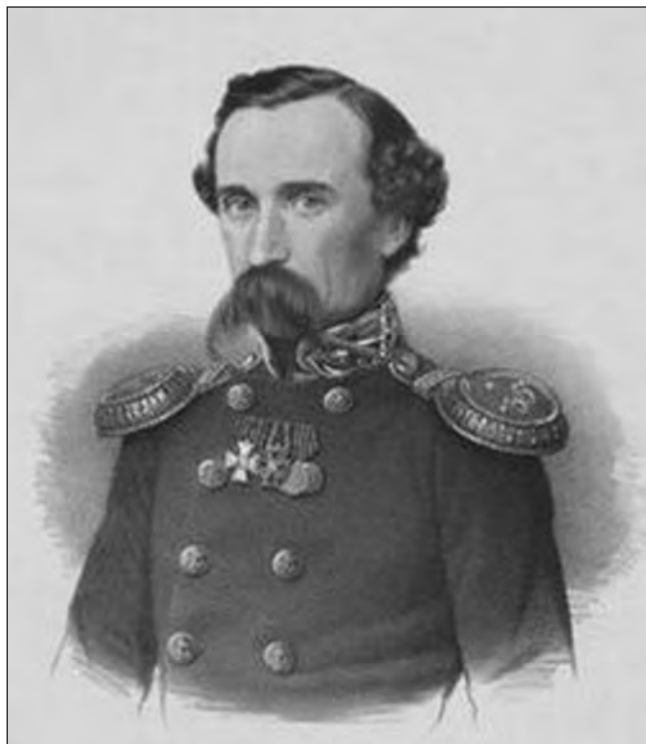
Багато українців, представників нижчої, середньої та вищої ланок офіцерського корпусу російської армії відзначилися під час оборони Севастополя й у ході боїв на інших театрах воєнних дій.

Серед них, зокрема:

— капітан-лейтенант *Василь Стеценко*, начальник артилерії 1-го відділення оборонної лінії Севастополя (згодом став віце-адміралом);



Василь Стеценко



Костянтин Голенко



Матроси Петро Кішка та Федір Заїка
ведуть полоненого офіцера.
Фрагмент Панорами “Оборона Севастополя”
на Малаховому кургані. Франц Рубо та ін., 1904 рік



Подвиг матроса Гната Шевченка.
З картини Володимира Маковського



Герої оборони Севастополя (зліва направо):
пластуни Сидір Білобров і Дмитро Горленко, командир
2-го батальйону підполковник Венедикт Головинський,
хорунжий Даниленко,
пластуни Макар Шульга та Андрій Гиденко,
урядник Іван Дем'яненко, пластун Лука Грещев



Адмірал Павло Степанович Нахімов.
Портрет роботи Віктора Солоніна

— капітан-лейтенант **Олександр Андреев**, командир приморської батареї № 10 (уродженець Катеринославської губернії, також завершив службу віце-адміралом);

— підпоручник **Михайло Вроченський**, помічник з артилерійської частини начальника 5-го відділення оборонної лінії (дослужився до звання генерал-майора польової артилерії);

— лейтенант **Костянтин Голенко**, командир 3-го бастіону 3-ї лінії оборони Севастополя (згодом став капітаном 1-го рангу);

— командир 2-го козачого батальйону підполковник **Венедикт Головинський** та багато інших.

Українське козацьке коріння мав і видатний керівник оборони Севастополя адмірал **Павло Нахімов**. Одна з гіпотез пов'язує його походження із **Федором Нахімовським**, який у часи гетьмана **Мазепи** служив генеральним писарем Війська Запорозького. При гетьмані **Орлику Нахімовський** виконував дипломатичну місію, був постійним представником гетьмана **Орлика** при Кримському хані. В 1758 р. він помер у Бахчисараї, де і був похований.

З часів російсько-турецької війни за Північне Причорномор'я в документах фігурує прізвище підпоручика Охтирського полку **Тимофія Нахімова**.

Цілком імовірно, що так було змінене родинне прізвище нащадками **Федора Нахімовського**, які перейшли на російську службу. Син Тимофія Нахімова — козацький старшина зі Слобожанщини **Мануйло (Еммануїл) Нахімов** брав участь у бойових діях проти Туреччини на стороні Росії, а за хоробрість і мужність отримав від **Катерини Другої** російське дворянство і землі в Харківській і Смоленській губерніях. Про **Тимофія Нахімова** в документах значиться, що він був “з малоросіян”. Так само і **Мануйло Нахімов**, і його син **Степан**, і син Степана, який народився в смоленському маєтку Нахімових, **Павло Нахімов** — адмірал, герой Кримської війни [11].

28 червня 1855 р. **Павло Нахімов** був смертельно поранений кулею на Корниловському бастіоні Малахового кургану і помер за два дні.



Адмірал Павло Нахімов
на П'ятому бастіоні Севастополя.
З картини Іларіона Прянишникова



Прощання з тілом адмірала Павла Нахімова
у його севастопольській квартирі

Мужньо воювали українці й на інших театрах воєнних дій.

Слід особливо відзначити внесок першого губернатора Камчатки, організатора і керівника героїчної оборони міста і військового порту Петропавловськ-Камчатський, ушавленого адмірала (на початок війни — генерал-майора, потім контр-адмірала) **Василя Завойки**, українця, який походив з дворян Полтавської губернії й коріння якого також йшло від козацького роду. Завдяки його ініціативі та умілому керівництву оборонцям вдалося відбити напад англо-французької ескадри, що від 17 до 24 серпня 1854 р. осаджувала порт, і змусити ворога забратися геть.

Серед героїв оборони Севастополя начальник 4-го відділення оборонної лінії, капітан 1-го рангу **Микола Юрковський** з Полтавщини (загинув 11 червня 1855 р.); начальник відділення 6-ї гарматної бомбичної батареї на 4-му бастіоні лейтенант **Віктор Богданович** з Миколаєва (загинув 21 березня 1855 р.) та багато інших офіцерів-українців.

Узагалі, із 155-ти офіцерів, загиблих під час оборони Севастополя, не менше 55-ти були вихідцями з українських теренів. Зі 111 кавалерів ордена Святого Георгія за оборону Севастополя у 1854—55 рр. не менше 25 — вихідці з України [12].

На Братському кладовищі захисників Севастополя й досі збереглися могили українців — генерал-лейтенантів **В. Мольського** (з Волині), **П. Постольського** (з Поділля), **К. Сильвестровича** (з Полтавщини), генерал-майора **М. Тимофієва** (з Херсонщини), братів **Петра** та **Івана Ревуцьких** з Полтавщини (старший був поручиком і загинув 1855 р. у 23-річному віці, а молодший під час оборони Севастополя був прапорщиком, прожив довге життя, а по смерті в 1910 р., за заповітом, був похований поряд з братом) і багатьох інших.



Адмірал Василь Завойко — організатор оборони Камчатки від англо-турецького флоту в 1854 р.

Загалом, не лише у Севастополі, а майже у кожному великому місті сучасної України є поховання учасників Кримської війни — від рядових до генералів.

Як зазначають вітчизняні історики, лише під час оборони Севастополя і лише у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців ([13]; [4], с. 139). Саме тому єдина в Україні батальна панорама “Оборона Севастополя” є для нас пам’яткою не чужої, а нашої — української — історії та пам’яткою вітчизняної військової слави.

Прикметним є й той факт, що в обороні Севастополя брало участь цивільне населення, жінки і навіть діти.



Фрагмент панорами “Оборона Севастополя 1854 – 1855 років” на Малаховому кургані. Франц Рубо та ін., 1904 рік

Прославився 12-річний хлопчик **Максим Рибальченко**, син матроса 37-го батальйону. У наказі зазначалося: “Носив з безстрашністю ядра на бастіон, від 27 березня використовувався на камчатському люнеті, а потім добровільно вступив у прислугу до гармати, став артилеристом”. 10-річний **Микола Пищенко** після загибелі батька-артилериста залишився на бастіоні і всю облогу хвацько стріляв по ворогові з невеликої мортири. Обидва підлітки (вперше в російській історії!) були нагороджені срібними медалями “За хоробрість”.

Саме учасники оборони Севастополя були першими серед цивільних осіб Російської імперії, які удостоїлися військових нагород.

Найвищої оцінки гідна подвижницька праця севастопольських жінок. Уперше у світі під час Севастопольської оборони були введені на фронті сестри милосердя.

Перший загін сестер милосердя прибув до Севастополя з видатним лікарем-хірургом, основоположником військово-польової хірургії, талановитим педагогом **Миколою Пироговим**, подальше життя якого було тісно пов'язане з Україною. Для догляду за пораненими у листопаді 1854 р. до Криму виїхали і 13 киянок, прийнятих до Хрестовоздвиженської громади сестер милосердя, якою й керував у Севастополі **Микола Пирогов**.



**Микола Пирогов на головному перев'язувальному пункті.
З картини Михайла Труфанова**

Сестрами милосердя стали дружини, матері, сестри героїв оборони Севастополя. Вони брали приклад з матроської сироти **Даші Михайлової**, прозваної **Дашею Севастопольською**, яка з перших днів оборони фортеці добровільно надавала допомогу пораненим.

Поряд з іншими сестрами милосердя і сміливими постачальницями води та їжі на передову слід назвати імена вдови матроса **Дарини Ткач**, яка регулярно доставляла на передові позиції квас і воду, дружини матроса 1-ї статті флотського екіпажу **Олени Кучер**, **Марії Петренко** [14].

Ще однією суттєвою підставою вважати Східну (Кримську) війну частиною української історії є те, що населення українських губерній зробило великий внесок у забезпечення військ усім необхідним. Війна стала важким тягарем для сільського населення, яке забезпечувало армію провіантом, транспортом для



**Бомбардування Севастополя 9 серпня 1855 року.
Джон Кармайкл, Національний морський музей у Гринвічі,
Лондон**

перевезення тисяч солдатів, поранених і хворих учасників боїв. В Україні виготовлялася зброя для армії Російської імперії. Третина гармат для польової артилерії до початку Кримської війни була виготовлена в Київському арсеналі. Ядра для Чорноморського флоту традиційно відливали на Луганському казенному ливарному заводі, що був найближчим до театру воєнних дій. Від жовтня 1854 р., коли почалася облога Севастополя, завод перейшов на цілодобовий режим роботи і за 2 роки виготовив майже 360 тис. пудів боєприпасів, збільшивши виробництво у 8 разів. Шосткінський пороховий завод постачав свою продукцію до Південного артилерійського округу та Чорноморського флоту. В 1854—1855 рр. він збільшив виробництво у 6 разів і в 1855 р. постачав країну порохом на 43 %, вийшовши на перше місце в імперії. Для виготовлення пороху на заводі використовували селітру приватних заводів Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини й Курщини.

Саме на українські губернії, а найбільше — на плечі селян Південної України (Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній), впав основний тягар постачання російської армії паливом і продовольством. Десятки тисяч транспортних засобів перевозили різноманітні вантажі, необхідні для потреб Кримської армії. З господарства країни, переважно з названих та інших українських губерній, для потреб армії було вилучено близько 150 тис. коней. Для забезпечення війська фуражем у квітні 1855 р. з Полтавщини до Таврійської губернії прибули 3000 косарів, які заготовляли сіно.

Війна й епідемії спричинили масу поранених і хворих. У Криму не вистачало госпіталів, тому їх евакуювали в південноукраїнські землі. Тисячі людей надавали допомогу пораненим у містах Південної України, де були розташовані шпитали і лазарети — уся південна Україна стала схожою на велетенський госпіталь. Так, у жовтні 1854 р. майже півтори тисячі військових були вивезені в Мелітопольський повіт. Тільки від травня до серпня 1855 р. було вивезено 44 тис. осіб. Того ж року вінницький купець **Беренштейн**, який виграв підряд, транспортував зі Криму хворих і поранених, використовуючи для цього 1400 однокінних возів, найнятих по всьому Поділлі. Географія госпіталів Кримської армії (окрім, власне, кримських), була такою: Генічеськ, Велика й Мала Знамянки, Мелітополь, Олександрівськ, Берислав,



Альминський гамбіт:
історична реконструкція
переломної битви
Кримської війни.

Фото Сергія Анашкевича.
Крим, 26 жовтня 2012 р.

Олешки, Харків, Чугуїв, Слов'янськ, Золотоноша, Павлоград, Переяслав, Прилуки, Ромни, Херсон, Миколаїв, Нікополь, Кременчук тощо [7, 15]. Оскільки у госпіталях не вистачало військових лікарів, то там працювали звичайні лікарі й фельдшери з Катеринославської, Чернігівської, Полтавської й Харківської губерній. Німецькі й болгарські колоністи, ногайці півдня України приймали на лікування в своїх поселеннях тисячі поранених, забезпечуючи їхнє харчування.

Україна постачала кримський фронт не тільки продовольством, фуражем, порохом і ядрами, а й значними сумами пожертв. Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби. В кожній губернії збирали кошти до фонду захисників Севастополя. У вересні 1854 р. зібрання повітових предводителів Харківської губернії передало на військові потреби армії 40 тис. рублів сріблом. На Волині за лютий 1855 р. пожертвували 113 тис. руб. для хворих і поранених. Значні грошові надходження надійшли від приватних осіб із Одеси, Херсона, Чернігівщини й Полтавщини. Граф *А. Бобринський* передав на користь захисників Криму понад 200 пудів цукру та 142 пуди меду. Велику суму було вилучено на потреби поранених із організованої в січні 1855 р. в Харківському університеті благодійної виставки картин видатного художника *Івана Айвазовського*.

Крім цього, мешканців півдня України зобов'язали утримувати російські війська. Селяни систематично отримували наряди на побудову мостів, доріг, гребель. Також селяни прикордонних губерній змушені були нести цілодобові караули на кордоні.

Населення українського півдня в час війни зовсім не могло проводити польові роботи, отож багато господарств розорилися [4, с. 153].



Наслідки війни для України були тяжкими і вкрай неоднозначними. З одного боку, зазнавши великих втрат у війні, Україна не отримала якихось зрушень, як у напрямку відновлення національного суверенітету чи автономії, так і в соціальному становищі.

Водночас, Кримська війна прискорила кризу самодержавства, у Російській імперії ліквідується кріпацтво, інтенсивно розвивається промисловість і транспорт.

У колах української інтелігенції та й усього населення України зростає національна самосвідомість, поширюється просвітницький українофільський рух, на що російське самодержавство відповіло новими антиукраїнськими заходами і спробами викоренити все українське (валуєвський циркуляр, емський указ тощо).

Подальші долі більшості героїв і учасників цієї війни залишаються невідомими — історія стирає пам'ять про минуле так само, як хвилі знищують написи на морському піску.



Реконструкція битви на річці Альма (8 вересня 1854 р.). Крим, 28 вересня 2013 р. Фото автора

Нагадування про героїв тієї війни виникають так само несподівано, як старі уламки затонулого корабля. Та фотографія з бородатими українськими ветеранами Кримської війни нагадує нам про небезпечність стереотипів і міфів: завжди знайдеться той, хто скористається історією для маніпуляції.

Дійсність зазвичай дещо складніша за міфи: Україна була безпосередньою учасницею і в певному сенсі — жертвою Кримської війни, а Севастополь

варто вважати містом бойової слави і звитяги українців аж ніяк не меншою мірою, ніж росіян або ж англійців, французів чи турків.

Кожен із цих народів демонстрував героїзм у тій війні. Але тільки росіяни використовують Кримську війну для виправдання неоімперіалізму. ■

Матеріал підготовлений Українським інститутом національної пам'яті в рамках проекту "Наш Крим".

Література

1. 15 липня 2013 р. Міністр оборони України видав наказ № 484 "Про внесення змін до наказу Міністра оборони України від 16.07.2010 № 374", згідно з яким ліквідовувалися філії Національного військово-історичного музею України — Військово-морський музейний комплекс "Балаклава" та Військово-морський музей України — і створювалася єдина філія у м. Севастополь — Центральний військово-морський музей України, до складу якого увійшли два музейні комплекси — Музейний комплекс "холодної війни" (головний офіс) та Музейний комплекс "Михайлівська батарея".
2. Кримська війна 1853—1856 рр. та Україна. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/krimska-v-yna-1853-1856-rr-ta-ukra-na/krimska-v-yna-1853-1856-rr-ta-ukra-na-3/>.
3. Ляхович А. Крымская война 1853—1856. — Советская военная энциклопедия. В 8-ми т. — Т. 4. — М.: Воениздат, 1979. — С. 490.
4. Волковинський В.М., Реснт О.П. Україна у Кримській війні 1853—1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). — К.: Інститут історії України НАН України, 2006.
5. Крымская (Восточная) война 1853—1856 гг. Електронний ресурс. Режим доступу: http://krymology.info/index.php#cite_note-64.
6. Кравець А. Письменник та військовий діяч Кримської війни Міхал Чайковський / Матеріали Міжнарод. наук. військ.-істор. конф., 27—29 верес. 2013 р., м. Севастополь: 36. наук. праць "Кримська війна: історія та уроки. 1853—1856 рр." — К.: НВІМУ, 2013. — С. 107—110.

7. Ляшук П. Кримська війна по-українськи // Україна молода. — 2006. — 3 березня (№ 41).
8. Рева Л. Тарас Шевченко і Кримська війна 1853—1856 рр. / Матеріали Міжнарод. наук. військ.-істор. конф., 27—29 верес. 2013 р., м. Севастополь: 36. наук. праць "Кримська війна: історія та уроки. 1853—1856 рр." — К.: НВІМУ, 2013. — С. 143.
9. Романюк І. Легенда оборони Севастополя — матрос із Вінниччини Петро Кошка // Матеріали Міжнарод. наук. військ.-істор. конф., 27—29 верес. 2013 р., м. Севастополь: 36. наук. праць "Кримська війна: історія та уроки. 1853—1856 рр." — К.: НВІМУ, 2013. — С. 145.
10. Винокуров В. Бриньковские пластуны в Крымской войне. Електронний ресурс. Режим доступу: http://brinkov-stanica.narod.ru/01_brinkov/05_dorev-istor/06_dorev-plastunKrimVoina.htm
11. Соколюк С. Українці у Кримській (Східній) війні 1853—1956 років // Воєнна історія. — 2009. — № 2 (44).
12. Касьяненко М. Севастополь — місто чиеї слави? // День. — 2003. — 11 липня.
13. Тарле Е. Крымская война. В 2-х т. — М.: АСТ, 2004. — Т. 2. — С. 503.
14. Соколюк С. Українці у Кримській (Східній) війні 1853—1956 років // Воєнна історія. — 2009. — № 2 (44).
15. Ігнат'єва Т. Залучення українських земель в реалізацію геополітики Російської імперії періоду Миколи I (1825—1855 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Вип. 4. — Кам.-Под., 2011. — С. 576—577.